

LIVIU MAIOR

De la Marele Război la România întregită

De la Marele Război la România întregită / Liviu Maior.

- București : RAO Distribuție, 2018

ISBN 978-606-006-140-3

94

RAO Distribuție
Str. Bârgăului nr. 9-11, București, România
www.raobooks.com
www.rao.ro

LIVIU MAIOR
De la Marele Război la România întregită

© RAO Distribuție, 2018
Toate drepturile rezervate

2018

ISBN 978-606-006-140-3

Către cititori

Volumul conține o bună parte din articolele publicate de mine în paginile revistei clujene *Sinteza*, începând cu anul 2014 și până în martie 2018. Mulțumesc redacției, tuturor celor care s-au ocupat de rubrica sugestiv intitulată „War Times” pentru sprijinul acordat. Cu rare excepții am reluat articol de articol, le-am actualizat, adăugând pe parcursul istoric evenimente și momente pentru ca din punct de vedere cronologic să-l pot încheia cu 1 Decembrie 1918, dată fiind semnificația deosebită a Centenarului. După cum lesne se poate observa, este o culegere de studii, reduse ca dimensiune, cu note legate de studii și cărți mai puțin folosite la elaborarea lor. Am încercat să sugerez specialiștilor, mai ales celor tineri, teme care merită abordate. Evident, „șinta” sunt cititorii interesați de istorie, cărora le ofer, datorită vremurilor pe care le trăim, o lectură confortabilă, nu o carte înșesată de citate și note. Aș dori să menționez că fiecare articol se bazează pe surse științifice. Am spus-o și o spun din nou: eu nu lansez o „istorie a căilor pe care românii nu le-au urmat”. Vreme de peste patru ani am încercat să prezint evenimente din Marele Război, am publicat și cartea *Doi ani mai devreme* (2016), articole și am susținut conferințe publice etc., pentru ca momentele cruciale petrecute în intervalul 1914-1918 să fie readuse în dezbatere publică. Pentru a evita orice fel de discuție, la finalul unora dintre articole am adăugat autori și opera lor sub genericul „Referințe”. Altele apar în text sau, în câteva cazuri, prezint noi apariții care interesează publicul, discuții asupra unor cărți și studii, astfel că pot să afirm că am făcut față proliferării fără precedent a literaturii istorice consacrate Centenarului Marelui Război și, implicit, României Mari. „Explozia” sau „boomul”

memorialisticii a stat la baza acestor articole, alături de surse din arhive, publicate sau inedite, din presa vremii. Martin Gilbert, istoricul britanic la care m-am referit în câteva ocazii, la ale cărui evaluări țin foarte mult, își încheia cunoscuta sa monografie dedicată Marelui Război cu o afirmație extrem de importantă ce vizează „umanizarea“ istoriei anilor devastatori 1914-1918. „Amintirea morților, legătura dintre cele două războaie mondiale ale secolului au adus acasă comuniunea dintre indivizi care au luptat și cei care au rămas să păzească memoria lor. Toate războaiele s-au sfârșit fiind reduse la statistici, strategii, dezbateri despre originea lor și rezultatul final. *Aceste dezbateri despre război sunt importante, dar nu atât de importante ca poveștile oamenilor, ale celor care au luptat în ele*“ (subl.n.).

Vă avertizez de la bun început, stimați cititori, că eu nu pot să afirm, așa cum a făcut-o istoricul menționat încă din titlul cărții sale, *The First World War. A Complete History*. Cartea mea nu este o istorie completă, dar este rezultatul unor cercetări de mai bine de patru decenii. Pe parcursul ei pot să apară reluări ale unor considerații, comentarii ca posibile repetiții. La urma urmei, este vorba despre o culegere de articole. După cum bine se poate constata, nu veți avea de-a face cu o „istorie pur românească“. Dimpotrivă, cartea este un „dialog“ constant cu ceea ce s-a petrecut în lumea învolburată de Marele Război. Din acest punct de vedere, cărțile lui Niall Ferguson, în special *The Pity of War* (1998), reprezintă un „partener de excepție pentru toți cei ce abordează războiul și urmările lui“.

La sfârșitul anilor Centenarului Primului Război și ai celei mai importante construcții politice din istoria României, cu toată literatura istorică „explozivă“, nici eu și nici mulți istorici cunoscuți de mine, din scrisul lor sau din întâlnirile frecvente în țară, nu avem sentimentul că subiectul s-a epuizat. Mai mult, numărul întrebărilor crește, iar în multe cazuri, răspunsul încă nu a fost dat. Fascinația evenimentului care a schimbat lumea rămâne vie, iar viitorul studiilor își are incertitudinile sale.

Autorul

Cuprins

PARTEA I

MEMORIE ȘI ISTORIE:

MARELE RĂZBOI, ATUNCI ȘI ACUM

Marele Război. Istorie și „vinovăție“	13
Slăbiciunea liderilor europeni a declanșat Marele Război	19
Marele Război. Memorii și istorii	24
Orwell și Lukacs despre „cultura“ Marelui Război și pericolele ei.	35
Freud și războiul („The Ego at War: From the Death Instinct to Precarious Life“)	39
Un produs al „culturii războiului“. Adolf Hitler și anii Marelui Război sau cum se fabrică o biografie.	42

PARTEA A II-A

PRIMUL MARE RĂZBOI DIN ISTORIA UMANITĂȚII:

PROIECTELE ÎNTRE ILUZII ȘI DEZILUZII, SPERANȚE ȘI EȘECURI

„Un om e un om. Moare, se stinge. Neamurile trăiesc înainte“	49
Două destine istorice. Asasinul și victima. „Din cauza lui nu suntem acum în Austria!“	54
„Războaiele popoarelor vor fi mai teribile decât ale regilor“	58
Marele proiect politico-național român și începutul războiului	63
Primele zile ale Marelui Război	68
Războiul care nu s-a sfârșit odată cu Crăciunul 1914	73
Marele Război al cărui sfârșit nu se vede	78
1916. Pacea nu se întrevede.	82
1917. Război staționar în vest, revoluție în est	88
La cumpăna anilor 1917-1918. Schimbări radicale – opțiuni istorice ..	92
De la federalism și confederație la stat național (1917-1918)	97

Un secol de la lansarea proiectului politic wilsonian care a schimbat Europa	101
Sfârșitul Marelui Război. Armistițiu și comemorări	107
<i>The Times</i> și problemele României Mari	116

PARTEA A III-A

ROMÂNIA ȘI MARELE RĂZBOI. CE SPUN ALȚII DESPRE NOI

„România nu trebuie să reziste marelui ei viitor“	125
„O zi splendidă“	131
Doi generali germani, Eric von Falkenhayn și Ludendorff, pe frontul românesc, 1916-1917	135
Churchill și România în anul 1916	141
Un general sas împotriva României	146
Singurătatea României la sfârșitul anului 1917	153
„În 1916, noi am repetat, în cazul României, erorile fatale din 1915, în cazul Serbiei“	158

PARTEA A IV-A

AMURGUL MONARHIILOR ȘI AL IMPERIILOR

Marele război și dispariția dinastiilor central și est-europene. O lecție uitată	165
Mitul învinge istoria. Un secol de la moartea lui Franz Joseph	171
Ultimul împărat	176

PARTEA A V-A

PE FRONTUL INTERN: PROPAGANDĂ,
MOBILITATE ȘI RELAȚII INTERUMANE

Români și unguri. O solidaritate de moment	183
Satul și războiul	193
Soldați și ofițeri ardeleni în război (1914-1918)	200
Un caz de propagandă	208
Propagandă și front intern. Primele succese (1917)	216
Deportați și prizonieri în vremea Marelui Război	223
Un destin tragic – sârbii	229

PARTEA A VI-A

DE LA PRIMĂVARA POPOARELOR LA TOAMNA NAȚIUNII:
ROMÂNII PE DRUMUL UNITĂȚII NAȚIONAL-STATALE

Românii basarabeni în război (1914-1916). Frica de fratricid	237
Românii din Bucovina. De la traumele războiului la Unirea cu România	242
Nicio clipă nu s-au considerat învinși	250
Două zile istorice (12 și 18 octombrie 1918)	257
Toamna românilor. Finalul unui proiect politic	263
Episcopatul românesc în toamna anului 1918	271
Marea Adunare Națională	280
O dezbatere democratică. Finalizarea hotărârilor de la Alba Iulia ...	286
În loc de încheiere	295

Marele Război. Istorie și „vinovăție“

Stabilirea „vinovăției“ datează din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Primele semnale în orientarea mai mult de factură morală s-au datorat Războiului Crimeii și au atins sensibilitatea opiniei publice europene în urma represaliilor împotriva populației bulgare din anii 1875-1876. Imperiul Otoman a folosit forța armată împotriva civililor, a comis crime ale căror victime erau oameni neînarmați. Public, lordul Gladstone a denunțat vinovăția conducătorilor otomani responsabili de crimele comise. După cum bine se știe, mesajul liberalului englez a avut un ecou în lumea politică, dar și în opinia publică. El a fost preluat și amplificat de șefi politici și militari europeni, iar la începutul secolului al XX-lea, de către președintele SUA, Wilson, în timpul Marelui Război. Aproape 65 de milioane de oameni au fost mobilizați, 25 de milioane civili și soldați au căzut pe câmpul de luptă sau în satele și orașele devenite teatre de război. Erau cifre înspăimântătoare pentru lume la început de veac, iar impactul asupra mentalului colectiv, unul extraordinar, generator al apariției unei „memorialistici“ de dimensiuni nemaîntâlnite în istoria universală. Din cauza „marii calamități“, s-au născut teorii, ipoteze, speculații și interpretări, unele viabile, altele infirmate. Disculparea generală a învingșilor, dar și a învingătorilor, stabilirea responsabilităților pentru declanșarea războiului, dar și a evenimentelor care s-au desfășurat în ordine cronologică până la 1918 domină scrisul istoric. Așa-numitul „război al documentelor“, întreținut și sporit permanent de o „muniție“ de această dată originală în arhive sau biblioteci, a oferit o „prospețime“, o fascinație

ce atrage profesioniști, dar și publicul într-o dezbateră amplă ce depășește granițele continentului nostru.

În ultimii ani, o temă dezbătută cu multă patimă de către istorici, sociologi, psihologi etc. constă în analiza războiului ca fenomen complex, determinant al unor schimbări greu de prevăzut în momentul declanșării lui. Cauzele, responsabilitățile în declanșarea lui, posibilitatea evitării, a prevenirii, aflarea căilor spre o pace stabilă au dominat scrisul istoric, literatura și artele. A apărut și un șir de „experimente de gândire“ cantonate în mulțimea de monografii, colecții de memorii și documente etc. și nu este deloc întâmplătoare amplificarea lor în cei aproape patru ani scurși de la debutul centenar al Marelui Război. Interesul particular față de prima conflagrație mondială nu are nimic întâmplător. În lumea noastră de zi cu zi asistăm la confruntări armate, la un discurs dominat de posibilitatea izbucnirii unui nou conflict de proporții planetare, în timp ce cuvântul magic „pace“ aproape nu mai are susținători.

Evenimentele care au avut loc acum aproape un secol au fost și sunt prezentate cititorilor într-o manieră din ce în ce mai sofisticată, o lume a „ipotezelor“ caută să pună sub semnul întrebării istoria „academică“ bazată pe fapte în evaluarea trecutului. Desigur, alternativa nu trebuie respinsă, pentru că și ea are semnificația sa, dar sub rezerva acceptării premisei că reprezintă „drumul care nu a fost luat“ în evoluția istorică. Proiecția imaginară asupra trecutului, alimentată în ultimii ani de numeroase seriale și filme cu subiecte inspirate din „istorie“, are un impact major asupra unui auditoriu numeros. Publicul face din ce în ce mai greu distincția dintre imaginar și trecutul real. Nimic nu este întâmplător. Cotidianul nu este deloc sigur, oamenii se refugiază în trecut, iar viitorul își are incertitudinile sale. Sigur, în studierea trecutului, imaginarul, conexiunile, ipotezele etc. nu schimbă istoria, iar nesiguranța lui nu generează „experiență“, îndemnul de a „învăța“ din ceea ce s-a petrecut. (De altfel, pe parcursul acestei cărți vom prezenta mai multe „cazuri“ de istorie alternativă, fascinante unele dintre ele.)

La scurt timp după Conferința de Pace de la Paris (1919), Germania, considerată principalul responsabil pentru declanșarea războiului, a înființat un centru pentru studierea chestiunii vinovăției. Respectiva instituție a „produs“ în cinci ani o colecție de documente care numără nici mai mult, nici mai puțin de 40 de volume, chemate să justifice rolul Germaniei în Primul Război Mondial. Imediat a urmat replica „învingătorilor“. Anglia publică o colecție similară în 13 volume, Franța, 41 de volume, Austria, 9 volume, iar Rusia Sovietică, o revistă care tipărea așa-numitele documente „secrete“ ale țarismului, fără a pierde ocazia de a incrimina regimul politic de dinainte de noiembrie 1917. Nu au rămas mai prejos nici americanii. Colecția de documente Lansing, după numele secretarului de stat din vremea războiului, stă mărturie privind intervenția SUA în Europa. Un caz special îl reprezintă Luigi Albertini și celebra sa carte *Le origini della guerra del 1914*, publicată în 1942, o combinație originală între documente și interviuri cu participanții la război. Demersul istoricului italian a fost special, deoarece deschidea o nouă etapă în evoluția istoriografiei, bazată pe aserțiunea responsabilității colective pentru declanșarea războiului.

A urmat, în anii de după 1945, marea polemică a lui Fritz Fischer, declanșată într-o perioadă caracterizată prin denazificarea Germaniei. Marele istoric, în anii '60 ai secolului XX, își publică volumele în care stabilește responsabilitatea țării sale pentru declanșarea evenimentelor politico-militare din 1914 și consecințele acestora pentru ascensiunea la putere de mai târziu a lui Adolf Hitler. S-a născut o „confruntare“ între istorici, de proporții nemaiîntâlnite în istoriografia mondială. Multe cărți au fost consacrate acestei polemici și pun în discuție obiectivitatea istoricului profesionist în raport cu apartenența sa la un stat sau altul. Articole și conferințe internaționale dezbăt momente ale Marelui Război într-o lumină aparte. Enumerarea câtorva dintre ele ar duce la ignorarea altora, la fel de importante. Fischer și adepții săi au pus definitiv sub semnul întrebării argumentele anterioare care disculpau nu

numai guvernele, monarhiile, dar și opinia publică, aceasta din urmă nemanifestând decât o ostilitate palidă față de posibilitatea declanșării războiului.

Aniversarea anterioară, semicentenarul evenimentelor din 1914, a reprezentat o altă fază a amplificării literaturii de specialitate; istoriografia mondială, afectată de polemica Fischer, începe încetul cu încetul să se rezume la evenimentele care precedă anul 1914 și debutul războiului. Nimeni nu era mulțumit cu explicațiile anterioare. În plus, memorialistica a continuat și ea să crească, îmbogățind literatura istorică. Vizibilitatea Marelui Război, grație și cinematografului, era în creștere. În tot acest răstimp, țările est-europene, parte a Blocului sovietic, ignorau Marele Război, istoricii acordându-i bine-cunoscutul calificativ „război imperialist” și concentrându-se aproape exclusiv pe anul 1917 și pe accederea bolșevicilor la putere în Rusia. România a fost absentă din această fascinantă dezbatere.

Marele Război și ultima sa bătălie, al Doilea Război Mondial (Revel), prin catastrofa umanitară generată, a dus la nașterea ideii de Uniune Europeană, pentru care era vitală reconcilierea – în primul rând franco-germană. Ea a debutat în 1984, când Kohl, cancelarul Germaniei, și Mitterand, președintele Franței, împreună la Verdun, onorează memoria învinșilor și a învingătorilor din bătălia cu pierderi nemaîntâlnite de vieți. Reconcilierea a fost cuvântul de ordine, piatra de hotar a UE. Procesul s-a amplificat după 1989, an crucial pentru destinele europenilor. Eric Hobsbawm avea să afirme, în *Age of Extremes*, că abia în 1989-1990 ultimele consecințe ale Marelui Război aveau să fie înlăturate. S-a înșelat și el, pentru că evenimentele din fosta Iugoslavie și, mai ales, din orașul Sarajevo reveneau pe scena confruntărilor violente și, odată cu ele, reînvia memoria anului 1914; de asemenea, situația îngrijorătoare din Ucraina zilelor noastre nu face excepție. Ucraina Primului Război Mondial este puternic contestată de un actor redutabil, Rusia.

Desigur, reconcilierea a continuat, rezultatele au fost și sunt pozitive. S-au schimbat multe, în perioada de început a veacului

nostru, în abordarea acestui moment crucial din istoria lumii. Distincția dintre latura militară și cea „civilă” a Războiului se accentuează tot mai mult. Istoricii, sociologii, politologii abordează cu insistență aspecte legate de viața cotidiană a satului și a orașului în vreme de război, implicațiile majore pentru individul angajat într-un mod sau altul în conflict.

Oamenii au aflat adevărul rostit de Paul Valery în 1919: „Acum știu că și noi suntem muritori”. Moartea, cultul eroilor, comemorarea, monumentele etc. au rămas jaloanele unei istorii extraordinare, din care omenirea a învățat cu întârziere adevărul spuselor scriitorului francez. Oricum, reconcilierea trebuia să rămână cuvântul de ordine în judecarea acestui mare eveniment din istoria umanității. Numărul mare de „actori” implicați în Marele Război, de la indivizi până la elitele politico-militare, a dus, în mod natural, la un flux istoriografic de proporții nemaîntâlnite până acum și care va continua în anii următori, iar „manipularea” memoriei colective va dispărea încetul cu încetul.

Marele Război a reprezentat în istoria universală un nou tip de război, bazat pe o mobilizare fără precedent a resurselor economice, industriale, agricole și mai ales a celor umane. A fost un „război de uzură”, „de așteptare”, beligeranții urmărind erodarea resurselor. A schimbat lumea și a generat alte războaie, a dus la o confruntare ideologică la scară mondială. Natura războaielor care au urmat era complet diferită comparativ cu anii 1914-1918. Paradoxal, a rămas – până în zilele noastre, la un secol de la încheierea lui – greu de înțeles, de explicat. Apar în continuare cărți, monografii, studii, articole, memorii, corespondențe etc., multe tributare unor clișee arhicunoscute, originare mai ales în culpabilizarea adversarilor, ce datează încă din ultimele luni ale Marelui Război și din eroizarea învingătorilor (lideri dedicați „națiunii”, soldați „plini de eroism”, efort de război nemaîntâlnit, părinți fondatori etc.).

O „producție” istorică dedicată evenimentului care a schimbat lumea a produs o veritabilă „explozie” în anii Centenarului.

O mutație a avut loc datorită deschiderii unor noi direcții de investigație ale istoricilor orientate spre frontul intern, spre lumea anonimilor prinși fără dorința de a se implica în conflict. Astfel, s-a produs și reechilibrarea între istorici, prin nașterea viziunii negative despre război. François Furet caracterizează cel mai bine acest aspect esențial: „Bolșevismul și fascismul sunt copiii Primului Război Mondial“. Formula troțkistă „războiul ca motor al revoluției“ intra în anonim. Sfârșitul lui, marcat de dispariția a trei mari imperii, și reconstrucția europeană au adus pe scena istoriei segmente sociale noi. Marile puteri învingătoare, dar extenuate de durata neprevăzută a confruntărilor militare nu mai erau interesate în deschiderea unor noi conflicte de natură militară, cu deosebire în Europa Centrală și de Răsărit. Au încercat să izoleze Rusia sovietică, extinderea bolșevismului, prin încurajarea forțelor interne, generând o conjunctură care a permis apariția statelor naționale, multe dintre ele republicane, sau a monarhiilor, cel puțin la început liberale.

Locul evenimentului în istoria secolului al XX-lea cunoaște în continuare un adevărat boom în rândul istoricilor, al culturii cinematografice și, de ce nu, al internetului. Istoricii Stéphane Audoin-Rouzeau și Annette Becker, în cartea lor tradusă în mai multe limbi, inclusiv în românește, *Understanding the Great War, 14-18*, îl pun pe seama comemorării an de an a zilei de 11 noiembrie 1918 în Europa Vestică, data Armistițiului de la Compiègne. Se pare că afirmația lor legată de revirimentul produs în 1998, cu aproape două decenii înainte de Centenar, este reală dacă trecem în revistă producția istoriografică europeană care a urmat, și nu numai. Cei doi autori au o formulare sugestivă de o frumusețe aparte în explicația dată pentru ceea ce va urma în anii Centenarului din punct de vedere istoriografic: „greutatea morților pe cei ce trăiesc“ a dus la responsabilizarea celor chemați să devoaleze trecutul pentru ca el să nu se repete.

Slăbiciunea liderilor europeni a declanșat Marele Război

Marele Război a devenit o obsesie pentru mulți europeni, marcați de pierderile enorme de vieți, de greutățile provocate vreme de peste patru ani. Marea Britanie comemorează an de an armistițiul din 11 noiembrie 1918. Nu este singurul caz. Peste tot în Europa s-au desfășurat evenimente comemorative cu participarea elitelor politico-militare. De fiecare dată s-au rostit discursuri, unele dintre ele foarte stimulative pentru istorici, altele provocând meditații legate de Marele Război, dar și de lumea noastră, a contemporanilor. Interesul rămâne foarte mare pentru cele petrecute acum un secol. El este alimentat de mulțimea memoriilor, studiilor, interpretărilor din monografii sau a conferințelor internaționale, tot mai numeroase, dar și a mediei electronice, cinematografiei etc. O dinamică generată de interesul specialiștilor combinat cu cel al publicului larg îl menține în actualitatea ce pare neschimbată față de anii premergători războiului. Numai „originea“ lui a dus la apariția unei literaturi extraordinare, rod al unei dezbateri pe termen lung, despre care s-au exprimat și personalități culturale de prim rang.

Winston Churchill o spune cel mai bine: „Nicio parte din Marele Război nu poate fi comparată ca interes cu începutul lui“, iar Arthur Schnitzler, în memoriile sale, scrie: „Războiul Mondial. Ruina lumii. Știri înfricoșătoare“.

Autorii de memorii participanți la eveniment se străduiesc să-și exprime opiniile, în multe cazuri subiective, deși există și consens atunci când afirmă că sentimentul de siguranță, de prosperitate a

fost afectat decisiv pe termen lung. Oamenii doresc, din acest motiv, să știe cât mai exact ce s-a întâmplat de fapt, cum a fost posibilă declanșarea unui conflict atât de grav pentru destinele lor.

Urmările războiului au contribuit la perpetuarea dezbatelor pline de pasiune, cu opinii partizane, până în anii Centenarului. Ben Macintyre publica, în 2013, un articol care spune totul despre continuitatea disputelor, „O ultimă bătălie despre cum marcăm Primul Război Mondial“ (*The Times*, 22 aprilie 2013), foarte provocator, cu luări de poziție pro și contra lui, fără să producă mari schimbări în structura devenită stereotip a evaluărilor legate de amploarea evenimentului. Mulți dintre cei care folosesc media electronică sau tipărită se poziționează în continuare tot mai departe de surse, oferind imaginea falsă a unor forțe structurale, impersonale, care au dus la declanșarea războiului. Periferizarea evenimentelor care s-au produs în Europa înainte de 1914 limitează dezbateră, dacă luăm în considerare cazul războaielor balcanice, desfășurate cronologic cu mai bine de un an și jumătate înainte de iulie 1914, fără ca ele să ducă la un conflict armat la scară mondială. Depărtarea de surse diminuează implicit rolul decizional al personalităților, regi sau împărați. La urma urmelor, nu forțele impersonale au luat hotărârile prin care milioane de oameni au fost trimiși pe câmpurile de luptă. Astfel, după Bismarck, Germania a rămas fără un conducător de talia întemeietorului Imperiului, fapt care avea să joace un rol important în declanșarea războiului. Austro-Ungaria se remarcă prin incapacitatea dovedită de cele două capitale, Viena și Budapesta, aflate într-un conflict permanent, în luarea unor decizii comune de politică externă. Franz Joseph a fost un personaj devotat doar perpetuării la putere a dinastiei de Habsburg. Nici țarul Nicolae al II-lea nu se deosebește prea mult de contemporanul său vienez. Conduita tradițională, autocrația absolută, dinasticismul și ortodoxia au fost pilonii politicii sale extremist conservatoare. Obligat, după 1905, să treacă la o liberalizare a regimului – formală în cazul Dumei, cu puteri limitate, cu un

guvern ai cărui miniștri erau schimbați după bunul său plac –, țarul, supus unor influențe din anturajul său, lua deciziile într-o manieră ce amintește de predecesorii săi feudali.

Wilhelm al II-lea, după debarcarea lui Bismarck, s-a lăsat tot mai mult influențat de cercurile militare din ce în ce mai puternice, capabile să decidă schimbări la nivel guvernamental. A doua parte a Marelui Război s-a caracterizat prin ascendența militarilor asupra civililor. Hindenburg și Ludendorff reprezentau puterea reală.

Izolarea la care Germania era supusă de către Anglia, în special, a adus în prim-plan ideea războiului ca modalitate de înlăturare a „embargoului“ britanic, la care se asociase și Franța. „Dragostea“ lui Wilhelm pentru armată l-a transformat într-un „împărat războinic“. (Se vorbea despre faptul că el însuși desena uniformele militare.) Privea partidele politice ca pe un „cancer“ pentru Germania, iar faptul că nu avea nicio responsabilitate în fața Reichstagului îi confera drepturi autocratice. Trei împărați apropiați ca opțiuni privind modernizarea statului, reduși la concepte tradiționale, conservatoare, în timp ce economiile respectivelor imperii cunosc o evoluție pozitivă care, în mod firesc, ar fi trebuit să producă un alt gen de politică, au decis soarta Europei și, de ce nu, a întregului glob. Societatea europeană nu dispunea de un mecanism capabil să prevină catastrofa umanitară care s-a declanșat în 1914. Există, din acest punct de vedere, similitudini în zilele noastre, deși, la prima vedere, nu se pot face comparații între regimurile politice de dinainte de iulie 1914 și cele de la începutul secolului al XXI-lea. Europa nu mai poate să se laude cu personalități de tipul Thatcher, de Gaulle, Kohl, Mitterrand, Adenauer etc.

Populația continentului nostru era puțin preocupată de posibilitatea izbucnirii unui război de anvergură. Annika Mombauer, în revista *German History* (2007), sintetizează principalele cărți și articole dedicate Marelui Război până la acea dată, abordat ca un eveniment „inevitabil, evitabil, puțin probabil, dorit“. Analiza ei, excelentă, în opinia mea, se încheie cu o concluzie pe care trebuie,